

Швидкий Василь (Київ)

УДК [7.038.531:316.64:316.62] (477) «1953»

ПОДІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА ПОВЕДІНКУ ТА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ (1953 р.)

У статті зроблена спроба вивести закономірності поведінки та стану свідомості громадян в Україні від непрогнозованих історичних подій (на прикладі 1953 р.). Визначено основні події, які своїм перебігом корегували соціальні процеси, видозмінювали усталені взаємостосунки у суспільстві та формували типологічні характеристики окремих соціальних груп.

Ключові слова: подія, свідомість, поведінка, настрої, девіації.

Значення випадковості, її вплив на сутністність того, що відбувається, характер перебігу наступних подій — все це в історичних процесах давно залишається контроверсійним питанням. Адже прогнозованість і випадковість завжди існували поряд, демонстрували взаємозалежність і взаємовпливність. Їхнє співіснування цілком відповідало законам причинно-наслідкових зв'язків. Явлення в повоєнній історії України непередбачуваних подій викликало серед населення насамперед емоційний сплеск. Далі активізувалися міжособистісні стосунки, посилювалася громадська активність індивідів, все це сприяло певному руйнуванню, переформатуванню усталеного життєвого ритму громадян України. Обраний рік знаменний непересічними подіями, і є показовим для дослідження впливів подій на поведінку та свідомість громадян. Тому метою дослідження є спроба виокремити засадничі події, які кардинально вплинули на соціальний клімат в УРСР та міжособистісні стосунки громадян. Щодо історіографії питання, то подія як фактор впливу на поведінку і свідомість громадян, соціальних груп, тема з царини історії повсякденності та історії уявлень, як предмет дослідження залишається практично невивченим в сучасній українській історіографії.

Вранішнє повідомлення республіканської преси¹ про смерть Й.Сталіна неабияк вплинуло на зміну настроїв і поведінки громадян, хоча очікування неминучого вже закладалося напередодні. 5 березня в «Радянській Україні» було опубліковане «Урядове повідомлення про хворобу Голови Ради Міністрів Союзу РСР і Секретаря Центрального комітету КПРС товариша Йосифа Віссаріоновича Сталіна» з докладними бюлетенями про стан здоров'я на 4 та 5 березня², а вже 6 березня було опубліковано офіційне повідомлення «Від Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Ради Міністрів Союзу РСР і Президії Верховної Ради

СРСР. До всіх членів партії, до всіх трудящих Радянського Союзу» про смерть вождя, а також «Медичний висновок про хворобу і смерть Й.В.Сталіна»³.

Сам факт смерті Й.Сталіна безумовно відносимо до неочікуваних подій, проте її наслідки для пересічних громадян і для партійно-державної номенклатури часто мали переломний, цілком прогнозований характер. Перш за все відбулися деякі внутрішньопартійні пертурбації. 7 березня на спільному засіданні ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР та Президії ВР СРСР прийнято рішення про укрупнення верхівки керівних партійних органів та об'єднання низки міністерств і відомств⁴, а 15 березня IV сесія Верховної ради СРСР змінила деяких вищих очільників⁵. Наслідки напряду стосувалися переважно вищого владного ешелону, проте опосередковано кулуарною метушнею пронеслися усією партійною вертикаллю. Це і для пересічних громадян слугувало сигналом про очікування деяких неминучих перемін.

Влада і люди по різному спланувували свій визиск від цієї не прогнозованої події. Для вищих політичних угруповань це стало приводом для переформатування влади, інша їх частина сподівалася не втратити владні повноваження і впливи. Державним і партійним управлінцям середньої і нижчої ланок це надало можливість, стало поштовхом для оборони й утримання посад, боротьби за кар'єрні здобутки та, відповідно, життєві вигоди.

Але більш драматично ця подія вплинула на повсякдення пересічних громадян, окремих груп⁶. Життя з новими сумбурними відчуттями, в умовах загострених оточуючих поведінкових настроїв не залишали байдужими нікого із громадян. Для більшості смерть вождя викликала відчуття особистої трагедії, і люди її виказували відповідним чином⁷. Це також стимулювало раніше глибоко затаєні побоювання щодо нової війни із супротивниками СРСР, деякі більш імпульсивні особи буквально були охоплені панічним очікуванням цього і часто ситуативно виступали несвідомими провокаторами для народних заворушень⁸.

Природна істерія, яка охопила українських громадян, активно підтримувалася друкованими органами. Офіційна інформація з їхніх шпальт безпосередньо впливала на стан громадського спокою, на рівень громадської обуреності, задавала теми для обговорень тощо. Вона містила численні телеграми до ЦК КПРС про співчуття від органів влади, іноземних держав, політичних лідерів. Країну охопила суцільна кампанія траурних мітингів («Сталінські накреслення втілимо в життя», «Ім'я товариша Сталіна — символ наших перемог», «Натхненник боротьби за комунізм»)⁹, свою скорботу на сторінках преси виказували відомі постаті республіки, активісти від робітників і службовців («Скорбота наша — мужня»,

«Великий корифей науки», «Творець колгоспного ладу», «Наш рятівник»)¹⁰, їхні емоційні виступи, особисті переживання передавалися й простим громадянам. Передовиці з траурним обрамленням слів «Йосиф Віссаріонович Сталін» справляли гнітючий настрій, щира скорбота вразила переважну більшість громадян («серце стискається від болю, очі застилають сльози...») та т. п.).

Влада цілком прагматично підійшла до манери інформування громадян про цю смерть. Протягом значного періоду шпальти центральних газет залишалися обрамленими траурними стрічками, в купі з промовистими заголовками вони повсякчас наvertsали читачів до майже фізичного відчуття непоправної втрати. Партійні ідеологи уміло використовували стан природної психологічної розкритості громадян перед тягарем горя для гуртування навколо ідей Й.Сталіна, навколо «партії Леніна–Сталіна», для утримання суспільства на шляху подальшого поступу до комунізму. Єдиним же виходом для трударів із горісного ступору вбачався загальноносоюзний рух за підвищені трудові зобов'язання. Це оформлювалося на траурних мітингах, де давались «Всенародні клятви» трудових колективів («Потроїмо наші зусилля в боротьбі за торжество комунізму», «Достроково виконаємо накреслення п'ятої п'ятирічки», «Трудящі Радянської України ще тісніше згуртуються навколо Центрального Комітету і Радянського уряду» і т. п.)¹¹, організовано складались також колективні й індивідуальні листи-обіцянки до редакцій в рубрику «Сталін з нами!»¹².

Психологічна напруга всередині суспільства була настільки сильною, що навіть вплинула на комфортність перебування в СРСР іноземних громадян. За спогадами, ця подія формально їх мало стосувалася, але настрої оточуючих, неприхований сум людей у спілкуванні переймали і їхні почуття щирою скорботою. Небувала раніше насиченість газетних шпальт закордонною інформацією, десятки опублікованих і зачитаних офіційних співчувань із закордону наочно переконували радянських людей у світовій масштабності постаті Й.Сталіна та його справи. А такі повідомлення, як із паризької тюрми Френ («Друг пригноблених народів»)¹³, Лондона («Ми повинні бути щасливі, що є сучасниками Сталіна»), Нью-Йорка («Скорбота простих людей Америки») чи Пекіна («Наше щастя нерозривно зв'язане з ім'ям товариша Сталіна»)¹⁴ — у непоправності для світової спільноти такої втрати!

Дещо видозмінився також дозвіллевий складник життя радянських трудящих, він ще більше набув ідеологічно витриманого характеру. Так, переважно стали обов'язковими колективні екскурсії виставок, присвячених життю і діяльності Й.Сталіна, почастишали їх індивідуальні відвідини. Тоді відмічалось, що, наприклад, у Харківському історичному

музеї «щодня можна побачити робітників, колгоспників, учених, студентів, школярів, домогосподарок, які приходять сюди, щоб надовго запам'ятати все, пов'язане з дорогим ім'ям»¹⁵. Відповідно змінювалася і тематика художніх виробів народних майстрів, типовими стали вишиті панно «Й.В.Сталін і К.Є.Ворошилов», «Й.В.Сталін і Мао Цзедун», «Спасибі Сталіну за щасливе дитинство», полотно «Й.В.Сталін з матір'ю в м. Горі» та ін.¹⁶.

Для частини скептиків (якщо такі і залишалися) ця подія стала приводом до перегляду своїх попередніх поглядів щодо значущості постаті Й.Сталіна та його праць. За деякою інформацією, наприклад, у Одесі й Миколаєві суттєво зріс попит на його твори. Особливо це стосувалося ідеологічно основоположних праць, як-то: «Питання ленінізму», «Короткий курс історії ВКП(б)», «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», «Марксизм і питання мовознавства» та «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». Остання була наділена особливою увагою, тому, реагуючи на підвищений попит читацького загалу, республіканські та регіональні видавництва збільшили її наклади мовами народів СРСР: її друге видання вийшло латиською¹⁷, грузинською, білоруською (15 тис. прим.), узбецькою (100 тис. прим.)¹⁸ та татарською мовами (45 тис. прим.). Виокремилася хабаровське книжкове видавництво, яке приступило до друку творів мовами народів Півночі: коряцькою та чукотською вийшла «Промова на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року», готувалися й інші праці Й.Сталіна¹⁹. В Україні також зріс попит на цю книгу, лише на Дніпропетровщині було реалізовано 600 тис. прим., тому в березні «Державне видавництво політичної літератури УРСР» випустило ще 1 мільйон книжки²⁰. Ця книга суттєво посприяла посиленню лекторської пропаганди, організації тематичних виставок, «круглих столів», особливо наполегливо це проводилося на новоприєднаних Буковині й Закарпатті²¹; 16–18 березня наукова сесія відділу суспільних наук АН України також обговорила цю працю²².

Лише в другій половині березня траурна істерія поступово відійшла, і громадяни повернулися до звичного ритму життя. Відповідним чином це відобразилося на настроях пересічних громадян, ставало домінуючим у їхньому повсякденні, корегувало поведінку й висловлювання тощо. Загалом можна сказати, що смерть Й.Сталіна емоційно згуртувала громадян, вирівняла їхню поведінку. У побутових комунікаціях люди переважно обережно включали до вжитку інформацію про смерть Й.Сталіна, а тим паче своє ставлення до цього, їхня поведінка вказувала невпевненість навіть у перевірених довірливих стосунках, а загальна наляканість від очікування завтрашніх наслідків ще довго залишалася у міжособистісному спілкуванні.

Частина оптимістично налаштованих громадян, які за соціальною стратифікацією могли очікувати репресій, отримала надію на гарантію, що переслідування будуть припинені. Тому навіть у своєму соціальному повсякденні вони могли вільніше почуватися, сприймати і поширювати ще вчора небезпечну інформацію, поступово позбуватися настороження у життєвому, робочому оточенні. Вони також наважувалися і на демонстративне виказування свого ставлення (наприклад, дехто відмовлявся носити траурну стрічку)²³. Це також дещо підсилювало прогресивні сподівання на подальше покращення не заангажованої владою інтелігенції та частини управлінців. Звичайно, їх переважна частина була далекою від надії на рішучі зміни в ідеології чи управлінні державою, проте впровадження деяких елементів для демократизації країни бачилося можливим²⁴. Окрім того, особливо на місцях, фіксувалися прояви більш сміливих заяв, у виступах звучали ще не вимоги, але пропозиції до активізації демократичних реформувань життя та системи управління в республіці.

Як бачимо, соціально розшароване суспільство по різному реагувало на цю подію, а соціальні групи через поведінку виказували різні сподівання. Проте все це не чіпало засадничих життєвих умов та правил міжособистісного спілкування. Після такого соціально-психологічного зламу очікування радянських громадян були пов'язані переважно з одним: яким шляхом піде далі СРСР, які пріоритети будуть залишені, а які змінені? Адже це напряму впливало на формування їхньої подальшої соціальної поведінки. Усі точки розставили одноденні роботи Пленуму ЦК КПРС (14 березня) та IV сесії Верховної Ради СРСР (15 березня). Не випадково для їх проведення було достатньо лише одного дня. Одноставне обрання за керманічів сталінських соратників М.С.Хрущова, К.Є.Ворошилова та Г.М.Маленкова чітко означило майбутнє спрямування країни Рад. На переважну більшість це безумовно вплинуло заспокоїливо, знервованість і непевність очікування відступили. Республіка поступово увійшла в попередній життєвий ритм. Інша ж частина громадян (напр., наукова, творча інтелігенція) позбулася останньої надії на соціально-культурні зрушення, поліпшення характеру міжособистісних стосунків, їхнє незадоволення як і раніше оприлюднювалося лише в закритому колі однодумців. У публічному житті їхні моральні цінності, які виказувалися через настрої, поведінку, відповідали усталеним нормам суспільних відносин українського загалу.

Зупинимося лише на деяких фактах стосовно окремих професійних груп. Для наукових кіл республіки драматичною виявилася подія, яка ще кілька років назад могла спричинити більш трагічні наслідки — невідворотні арешти й переслідування. З 23 по 25 березня пройшла

чергова сесія Загальних зборів Академії наук УРСР. Поряд із прорахунками установ відділів технічних, фізико-математичних і хімічних наук, особливий резонанс очікувався від критики традиційно ідеологічно заангажованих інститутів відділу суспільних наук. Закидалося, що Інститут історії ще не опублікував жодної дійсно самокритичної роботи, що піддавала б науковій критиці помилки й перекручення, допущені в працях деяких співробітників інституту і працівників кафедр історії СРСР вузів республіки; не дав вагомої наукової роботи, яка до кінця викривала би «буржуазно-націоналістичну концепцію» М.Грушевського. Інститут археології ще не виступив у пресі з новими теоретичними розробками зі стародавньої історії в «світлі геніальних сталінських праць». Інститут літератури слабо розробляв найважливіші питання теорії та історії літератури, а головне — не створив наукових робіт, які «глибоко розкривали б благотворний і вирішальний вплив передової російської літератури на розвиток української літератури»²⁵. Зборами вимагалось посилити політичну пильність і непримиренність до будь яких проявів ворожої ідеології. Нагадаємо, що партійна увага саме до гуманітаріїв була не випадковою. 29 серпня 1947 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка кваліфікувала всі праці, що були підготовлені дослідниками впродовж 13 років існування інституту, як «анти-марксистські» чи такі, що мали «грубі політичні помилки» та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру²⁶.

Для наукової громадськості смерть Й.Сталіна ще не ототожнювалася із закінченням репресій. Тому від виказаної нещадної критики очікувалося не лише публічного перегляду оцінок діяльності деяких «несвідомих» вчених та зміни їхніх посадових і суспільних статусів. В колективах, де, й без того, процвітало нашіптування, керівники вітали підлабузництво й інтриги, повсюдно проводилися підклимні домовленості, часто на загальний осуд виносилися побутово-статеві інтриги, втручалися в сімейні стосунки, ці «рекомендації» сесії давали черговий привід до продовження позанаукових відносин, укорінення в міжособистісних стосунках аморальних цінностей тощо.

Наступна подія була наслідком попередньої, і викликана намаганнями керівників через позірне пом'якшення внутрішньополітичного клімату в країні утримати загальне спрямування державного поступу в попередньому руслі. Але її вплив на подальше життя громадян мав цілком самостійний характер і за своїми наслідками багато в чому заступав попередню подію.

Передовиці центральних газет 28 березня опублікували указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію»²⁷. Звільнення частини ув'язнених

аргументувалося тим, що їхні злочини, як виявляється, не мали великої небезпеки для держави, і тепер радянське суспільство приросте новими «чесними» й «корисними» членами. А громадяни, які щодня стикалися із жорстокими кримінальними реаліями, дізналися, що «підвищення добробуту і культурного рівня населення, зростання свідомості громадян» зміцнило законність і соціалістичний правопорядок, а головне — «значно скоротилася злочинність у країні»²⁸. Особливо контроверсійно сприймалися наміри держави переглянути радянське карне законодавство. Замінивши карну відповідальність за деякі службові, господарські та побутові злочини мірами адміністративного й дисциплінарного порядку, влада декларувала пом'якшення карної відповідальності за окремі злочини. З одного боку, вихід країни з воєнних та відбудовчих реалій вже дозволяв такі пом'якшення, з іншого — давав можливість розвою економічних злочинів та посадових зловживань, а на місцевому рівні — часто безкарності.

За даними Олега Бажана, за перші три місяці з моменту виходу указу на територію УРСР прибуло й було приписано з числа звільнених за амністією — 144 тис. 638 осіб, з них: у Києві — 3 тис. 953; в обласних центрах УРСР — 28 тис. 191; інших містах областей — 38 тис. 457; у інших населених пунктах республіки — 74 тис. 37 осіб. Наприкінці 1953 р. в Україні вже перебувало 169 тис. 300 осіб, звільнених за амністією, а за першу декаду серпня кількість амністованих в республіці збільшилася до 172 тис. 400 осіб²⁹. Вихід тисяч засуджених двояко вплинув на відчуття життєвого комфорту радянських громадян. З одного боку до сімей, рідних поверталися близькі люди, з іншого — посилення кримінального середовища негативно впливало на їхні життєві переконання, криміналізуючи їх. Радянські громадяни мусили жити поряд з подібними девіантами, перебувати у постійному дискомфортному середовищі. Крім того, готовність таких звільнених до проступку була спрощеною. Адже за амністією на волю виходили люди засудженні переважно за незначні суспільні провини й на невеликі терміни. Відповідно, через короткий термін перебування на зоні вони ще не встигали повністю переформатувати свої життєві позиції, криміналізувати життєві переконання, тому жили з подвійною мораллю — пересічного громадянина й людини, що вже може переступити деякі моральні цінності.

Публікація указу викликала неоднозначні реакції серед українців. Поряд з висловлюваннями схвалення дій радянського уряду на кшталт: «В Указі Президії відчувається сталінська думка, яку втілили в життя його вірні соратники», «Указ демонструє силу Радянського Союзу та гуманність радянської влади», «Указ вибиває підґрунтя у антирадянських сил для наклепів, що будови комунізму будуються руками засуджених», «Наш

радянський суспільний та державний устрій настільки зміцнів, що вже немає більше необхідності ізолювати тих, які засуджені за службові та господарські злочини» деякі громадяни висловлювали побоювання щодо негативних наслідків амністії: «окремих осіб, особливо тих, які неодноразово здійснювали злочини не потрібно випускати, тому що вони не виправні і будуть розкладати своєю поведінкою молодь», «масове звільнення з місць ув'язнення засуджених може викликати зростання дрібних пограбувань. До цього часу в трамваях і тролейбусах ми їздили спокійно, а тепер будемо побоюватися крадіжок»³⁰.

У ході інструктивних нарад та семінарів агітаторів з роз'яснення дії та положень указу на підприємствах, установах, колгоспах лунали категоричні заяви про залишення в силі суворих заходів покарання для «злочинців-рецидивістів», або висувалися пропозиції щодо встановлення випробувального терміну для амністованих на будівництві. На нашу думку, цим самим «свідомі» громадяни залишали за собою можливість вирішувати подальшу долю амністованих, активно впливати на їхнє життя і роботу. Це створювало ідеальні умови для відвертих зловживань через тиск і примус, зокрема жінки підпадали під сексуальні домагання. Політично заангажовані стосунки всередині суспільства, окремих групах впливали в свою чергу і на ставлення громадян до амністії. Траплялися випадки, коли під час колективних ознайомлень зі змістом указу висловлювалися розчарування з приводу відсутності прямих згадок про засуджених за політичними звинуваченнями: «із в'язниць вийдуть лише кримінальні злочинці, а чесних політичних людей із в'язниці не випускають», виказувалися побоювання щодо продовження політичних репресій: «указ вийшов під впливом капіталістичних країн. Там пишуть, що в СРСР тюрми переповнені, тому уряд вирішив їх розвантажити, випустити бандитів та вбивць, а на їх місце додати політичних»³¹.

Усі питання конкретної реалізації наслідків указу лягали на республіканські уряди, зокрема, на Головні управління організованого набору робітників при Радах міністрів союзних республік та їх відділи при обласних радах депутатів трудящих. У повсякденному житті соціальна адаптація колишніх в'язнів проходила з великими труднощами, перш за все це стосувалося прописки й працевлаштування. Так, оприлюднені дані свідчать, що в деяких відділках міліції м. Києва траплялися непоодинокі випадки необґрунтованих відмов у прописці. На нашу думку, причиною цього можна вважати вже заповнений на цей час обмежений житловий фонд столиці. Крім того, місцеві керівники не хотіли ускладнювати собі життя, розуміючи, що влиття нових, до того ж криміналізованих і соціально неадаптованих жильців в уже усталені міжсусідські стосунки суттєво порушать сімейно-комунальну рівновагу на обмеженій житловій площі,

негативно вплинуть на внутрішній родинний клімат тощо. Все це посилювала і проблема паспортизації звільнених. Усім без винятку амністованим видавалися довідки про звільнення та документи на право проживання у вибраних населених пунктах, а це зобов'язувало місцеві органи влади порушувати питання першочергового права надання паспорту. Враховуючи ситуацію, коли наявність паспортів навіть у законослухняних громадян залишалася великою проблемою, одержання паспорта й прописки потенційним девіантом провокувало невдоволення й агресію серед решти громадян. Все це призводило до передбачуваного сплеску побутового насилля та злочинності.

При вирішенні питання забезпечення роботою таких осіб керівники підприємств також убезпечували себе від внутрішніх конфліктів, і тому часто відмовляли їм у працевлаштуванні. Це спонукало Раду міністрів УРСР 6 червня 1953 р. ухвалити постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян». Уряд звертав увагу на прикру статистику, що спостерігалася в Миколаївській та Волинській областях, де було працевлаштовано лише 55% звільнених за амністією, Ворошиловградській — 58%, Сумській — 62%, Чернігівській — 65%, у м. Дніпропетровську — 58%, м. Одесі — 66%. У зв'язку з цим, уряд зобов'язав керівників підприємств, будівельних організацій беззаперечно приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створювати їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови. З метою пришвидшити процес адаптації амністованих громадян виконкоми районних та міських рад для осіб, які не мали спеціальності, організували навчання за професіями шляхом індивідуального та бригадного навчання. Працівники паспортних столів при видачі паспортів знайомили амністованих з переліком вакантних посад. Завдяки вжитим заходам з 169 тис. 300 осіб звільнених за амністією станом на 1 вересня 1953 р. 86% було працевлаштовано, зокрема в містах України 76 тис. 300 осіб. Разом з тим, у полі зору органів міліції та відділів організованого набору робітників при обласних радах на початок осені перебувало понад 23 тис. амністованих, які були не працевлаштовані³².

Ми вбачаємо суттєву відмінність у причинах занижених відсотків працевлаштованих у західних і східних та південних областях. До своїх родин у Західну Україну поверталася значна частина несправедливо репресованих, переконаних українців, які до кінця не прийняли нову владу і не бажали працювати на неї. Хоча офіційно їм інкримінувалися господарські злочини, для багатьох це ставало приводом до позбавлення волі. А от у інших областях через значну криміналізованість безробітного контингенту відбивало бажання керівників брати таких працівників на роботу, а самих працівників — трудитися.

Не зважаючи на дефіцит робочої сили, директори під будь-яким приводом уникали вирішення цієї проблеми. Упродовж квітня–червня 1953 р. із загальної кількості амністованих, які все ж домоглися прописки, знайшли роботу 108 тис. 224 особи (74,8%), у тому числі по Києву — 1 тис. 731 (43,8%), в обласних центрах — 18 тис. 839 (66,8%), в інших містах — 26 тис. 747 (69,6%), у решті місцевостей — 60 тис. 903 (82,3%). Так, у Запорізькій області, незважаючи на рішення облвиконкому, згідно з яким усі керівники обласних відділів були зобов'язані провести відповідну роботу з працевлаштування звільнених за амністією, на 25 травня 1953 р. з 4 тис. 247 осіб, які прибули в регіон, було працевлаштовано лише 2 тис. 724 чол. (64%), а 1 тис. 523 особи (або 36%) продовжували безуспішно шукати роботу³³.

Ми вважаємо, що таких «недбайливих» керівників можна зрозуміти. Адже цілком прогнозовано, що частина амністованих зберегла увібрані таборіві поняття ставлення до роботи, і не намагалася працювати з повною віддачею. Крім того, саме перебування такого девіанта на підприємстві притягувало б увагу оточуючих, підривало моральний клімат у колективі. А найнебезпечнішими могли бути його розповіді «про минуле» з притаманною таким типам девіантів таборово-тюремною героїкою, що буде розтлінно діяти, особливо на молодих працівників.

Невисокий відсоток працевлаштованих ми пояснюємо ще й тим, що ті особи, які за час ув'язнення встигли перейнятися «кримінальними поняттями» взагалі не прагнули до нормального трудового життя радянської людини й поповнювали «армію» злочинців у містах і селах республіки. Поява кримінального авторитета чи організованої групи з числа амністованих у міському середовищі загрожувала лише його домінуванням у окремо взятому міському районі, тоді як на селі це ставало загрозою для місцевої влади, противагою існуючим дільничним, місцевим владникам. І залежно від переваги в боротьбі авторитетів жителі неформально обирали домінуючу силу, яка реально могла впливати на їхнє повсякдення, бути гарантом справедливості чи навіть побутової законності.

А от халатне ставлення керівників до іншої нижченаведеної проблеми однозначно викликало загальний громадський осуд. На початковому етапі проведення заходів, пов'язаних із соціальною адаптацією амністованих, окрім виконкомів обласних рад не зуміли визначити увесь обсяг особливої роботи і органи МВС. Відповідні підрозділи ЦК КПУ інформували вище політичне керівництво республіки про те, що в умовах проведення амністії складна ситуація в областях спостерігалася з обліком підлітків, які поверталися із місць ув'язнення. За архівними даними, станом на 5 травня з дитячих колоній було звільнено 4 тис. 425 осіб³⁴. Наприклад, у Ворошиловградській області контролюючі інстанції відмічали, що «гірше

за все йдуть справи з обліком підлітків, звільнених по амністії. Міліція зовсім не займається обліком цієї категорії людей, не цікавляться також і органи освіти. В зв'язку з цим невідомо скільки прибуло в область підлітків»³⁵. Ситуація ставала загрозливою особливо в Києві, де розміри мегаполісу дозволяли «розчинитися» значній кількості звільнених підлітків. Сотні малолітніх злочинців отримали можливість контактувати з благополучними дітьми, активно криміналізуючи їхню поведінку, загалом погіршуючи дозвілєвий клімат у столиці³⁶. Учені виділили їх у окрему групу: амністовані малолітні, які через певні обставини (смерть матері, рішення про надання опіки тощо) були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, але у пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обрали бродяжництво основним його способом³⁷. З точки зору притаманних українському соціуму патріархальних цінностей невлаштованість дітей залишалася найнетерпимішою. Люди як могли самостійно допомагали таким бездомним, не рідкісними були випадки добровільного усиновлення, тимчасової опіки тощо.

Труднощі з працевлаштуванням, фінансова скрута, проблеми соціальної адаптації спонукали деяких тільки-но амністованих вдаватися знову до протиправних дій. Архівна статистика свідчить, що з 1 квітня по 20 червня 1953 р. в республіці було зареєстровано 6 тис. 696 злочинів, з них 1 тис. 196 (17,9%) — скоїли особи, звільнені за амністією, за що притягли до відповідальності 1 тис. 383 особи. Посилення криміногенної ситуації спостерігалось майже в усіх областях (окрім західних). Проте найбільше злочинних проявів з боку амністованих було зафіксовано в Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Одеській областях. Нагадаємо, що у цих соціально депресивних регіонах проходила найбільша масштабна відбудовча діяльність, а, відповідно, мало контрольована залюдненість. Тому саме вони наповнювалися криміналізованими елементами, що вражаюче погіршувало соціальну ситуацію. Тому 2 липня 1953 р. Президія ЦК КПРС ухвалила указ «Про незастосування амністії до осіб, засуджених за розбій, злочинів-рецидивістів та злісних хуліганів». В указі наголошувалося, що коли звільнені за амністією «продовжують вести паразитичний спосіб життя і не займаються громадсько-корисною працею», то амністія для них відмінялася, і вони мали добути визначений їм термін покарання³⁸. Масштабність розбоїв, пограбувань, дрібної злочинності набула такого розмаху, що деякі вчені (зокрема, Владімір Козлов) аргументовано трактують ці події, як «хуліганські війни»³⁹.

Через пришествя значної кількості амністованих зазнали змін, поповнення вже усталені структури існуючих девіантних груп. Так, за даними управління міліції МВС УРСР, її органами за бродяжництво й жебрацтво було затримано за перше півріччя 1953 р. 10 тис. 662 особи. Слід відмітити,

що лише в другому кварталі 1953 р. порушників було 6 тис. 331 чол.⁴⁰. У першому півріччі 1953 р. найбільшу кількість відповідних осіб було затримано в Києві (1 тис. 954), в Сталіно (508), в Харкові (560), в Дніпропетровській області (404), в Дніпропетровську (121), а також у Полтавській, Одеській, Запорізькій, Вінницькій та деяких інших областях⁴¹. Досліджувані матеріали підтверджують, що бродяжництво й жебрацтво (як і інші правопорушення) мали найбільші прояви в промислових центрах і найбільш великих містах. Так, наприклад, у Сталінській області 1 тис. 708 чол. порушників в I півріччі 1953 р., зокрема 1 тис. 108 — у великих містах — Сталіно, Макіївці, Жданові, Костянтинівці, Єнакієвому. Знаходження таких осіб серед городян суттєво погіршувало зовнішню неестетичність міст. Їх затримували переважно в громадських місцях із найбільшим скупченням людей: вокзалах, базарах, магазинах, центральних вулицях і майданах. У м. Сталіно за 9 місяців 1953 р. з 3 тис. 279 осіб 1 тис. 97 затримано на залізничному вокзалі міста.

Змінювалась також соціальна моноструктурність міст, адже прибували до України мешканці різних регіонів СРСР. Зазвичай, прихід весни активізував переміщення таких нужденних. Лише в II кварталі 1953 р. їх приїхало 1 тис. 185 чол. Реєстраційні списки засвідчують, що з прибулих найбільша кількість постійно проживала в Курській, Орловській, Брянській, Московській, Рязанській областях, а також у суміжних районах Білорусії⁴². Особливо значна кількість порушників фіксувалася в столиці. Відносна продуктова забезпеченість, наявність значної кількості місць недоступних правоохоронцям і придатних для проживання, більш високий прожитковий мінімум та матеріальне становище киян приваблювали цілі юрби жебраків. З числа іногородніх було порушників в I півріччі 1953 р. — 1 тис. 711, у III кварталі року — 2 тис. 220 чол. Таким чином, через амністію спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості осіб, які були затримані за бродяжництво й жебракування. Оперативно-аналітичні відділи відповідних державних адміністративних та силових структур неодноразово сигналізували про наслідки реальної небезпеки прогресування подібних соціальних девіацій. Масштаби бродяжництва, жебракування, побутової злиденності й злочинності були загрозливими для радянської повсякденності не лише за своєю сутнісною природою. Вони стали найсприятливішим середовищем для виникнення, соціального пристосувального трансформування і поширення не лише різноманітних соціальних відхилень, а й підґрунтям укорінення кримінальних традицій, злочинної та антирадянської діяльності⁴³.

Певної соціальної напруги додало також справедливе прагнення деяких амністованих поновити свої матеріальні статки. Після запровадження амністії значно збільшилася кількість клопотань від колишніх в'язнів про відміну вироків судових органів у частині конфіскації їх майна або

звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям⁴⁴. За твердженням дослідників, більшість клопотань після розгляду відхилялися, оскільки вироки судових органів у частині конфіскації майна засуджених вже були приведені до виконання. Лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла в скрутне становище через, наприклад, конфіскацію житла, та коли такий вирок ще не було виконано — конфіскація скасовувалася. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заподіяних збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялися⁴⁵.

Стосовно громадянської свідомості подібні події, їх перебіг були найбільш болісними. Адже таким постраждалим доводилося жити в одних соціальних, побутових умовах з більш успішними, але, на їхню думку, менш достойними громадянами, їх довго не покидало відчуття несправедливості. У міжособистісних стосунках це надовго зберігало для одних озлобленість, для інших — недовіру й передчуття біди, очікування помсти. Це могло проявлятися як у міжсусідських відносинах, так і всередині однієї родини.

Коротко підсумовуючи, зазначимо, що амністія була не лише конкретним державним актом, вона стала символічною подією для зміни життя усього суспільства. Поступового амністування, виправдування зазнавали раніше переслідувані, зацьковані громадяни, отримали надію на справедливі вироки, терпиме ставлення значна кількість постраждалих від гонінь людей.

(Закінчення див. у вип. 17).

В статье сделана попытка вывести закономерности зависимости состояния поведения и сознания граждан в Украине от не прогнозированных исторических событий (на примере 1953 г.). Определены основные события, которые своим развитием корректировали социальные процессы, видоизменяли природу устоявшихся взаимоотношений в обществе, формировали типологические характеры отдельных социальных групп, а также закладывали основы для развития последующих поведенческих правил граждан.

Ключевые слова: события, сознательность, поведение, настроения, девиации.

In the article the attempt to deduct the regularities of behavior and condition of consciousness of citizens in Ukrainian SSR depending on non-predicted historical events (on the case of 1953) was made. The main events which corrected the social processes, modified the fixed mutual relations in the society and formed the typological characteristics of some social groups are defined.

Key words: event, consciousness, behavior, moods, deviations.

- ¹ Див.: Радянська Україна. — 1953. — 6 березня.
- ² Радянська Україна. — 1953. — 5 березня. — С. 1.
- ³ Радянська Україна. — 1953. — 6 березня. — С. 1.
- ⁴ Правда. — 1953. — 7 марта; Радянська Україна. — 1953. — 7 березня.
- ⁵ Радянська Україна. — 1953. — 16 березня.
- ⁶ Див., напр.: Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія. У 3-х чч. — Ч. 1–2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 233.
- ⁷ Див.: Інформація про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В.Сталіна // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2743. — Арк. 1–24.
- ⁸ Там само. — Арк. 7.
- ⁹ Радянська Україна. — 1953. — 8 березня. — С. 1–4.
- ¹⁰ Радянська Україна. — 1953. — 8 березня. — С. 3; 1953. — 9 березня. — С. 3.
- ¹¹ Всенародна клятва // Радянська Україна. — 1953. — 9 березня. — С. 3.
- ¹² Сталін з нами. З листів трудящих // Радянська Україна. — 1953. — 14 березня. — С. 3.
- ¹³ Повідомлення надійшло від секретаря компартії Марокко Алі Яти (див.: Радянська Україна. — 1953. — 16 березня. — С. 4).
- ¹⁴ Див.: Радянська Україна. — 1953. — 15 березня. — С. 4.
- ¹⁵ Тут був Й.В.Сталін // Радянська Україна. — 1953. — 15 березня. — С. 2.
- ¹⁶ Волошин І. З глибин народного серця // Радянська Україна. — 1953. — 19 березня. — С. 3.
- ¹⁷ Нове видання праці Й.В.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» латиською мовою // Радянська Україна. — 1953. — 19 березня. — С. 1.
- ¹⁸ Видання творів Й.В.Сталіна в Узбецькій РСР // Радянська Україна. — 1953. — 24 березня. — С. 1.
- ¹⁹ Видання творів Й.В.Сталіна мовами народів СРСР // Радянська Україна. — 1953. — 15 березня. — С. 2.
- ²⁰ Нове видання праці Й.В.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» українською мовою // Радянська Україна. — 1953. — 20 березня. — С. 1.
- ²¹ Вивчення геніальної праці товариша Й.В.Сталіна // Радянська Україна. — 1953. — 18 березня. — С. 3.
- ²² Наукова сесія, присвячена праці Й.В.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» // Радянська Україна. — 1953. — 20 березня. — С. 1.

²³ Інформація про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В.Сталіна // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2743. — Арк. 7.

²⁴ Докладніше див.: Киридон П. Реформування партійно-державного апарату в Українській РСР як один із перших заходів десталінізації (середина 1953–1955 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвіддільський збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 7: Спеціальний. — С. 442–449.

²⁵ Сесія Академії наук Української РСР // Радянська Україна. — 1953. — 28 березня. — С. 2.

²⁶ Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. — К., 2006. — С. 17.

²⁷ Прийнятий 27 березня 1953 р.

²⁸ Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» // Радянська Україна. — 1953. — 28 березня. — С. 1.

²⁹ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 15, у 2-х чч.: На пошану д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України В.М.Даниленка. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 306.

³⁰ Там само. — С. 302.

³¹ Там само.

³² Там само. — С. 308–309.

³³ Там само. — С. 307.

³⁴ Інформація обкомів КП(б)У та довідки відділів ЦК КП(б)У про реагування населення на указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію // ЦДАГО України. — Оп. 24. — Спр. 2833. — Арк. 49–53. Також див.: Питання прокуратури, суду і юстиції. Питання законності // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3098. — 197 Арк. [Дані про амністованих підлітків станом на 20 квітня 1953 р.].

³⁵ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року»... — С. 307.

³⁶ Зокрема, зведена інформація з січня по травень 1953 р., декадні звіти, а також про стан злочинності серед учнів Києва за 10 міс. 1953 р. містить «Довідка начальника Управління міліції м. Києва про стан кримінальної злочинності й боротьби з нею по м. Києву» (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2820. — 128 Арк. (5 січня — 23 листопада 1953 р.)).

³⁷ Докладніше див.: Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1 (472). — С. 158.

³⁸ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року»... — С. 308.

³⁹ Див.: Козлов В.А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953–1985 гг. — М.: Олма-пресс, 2006. — 448 с.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3111. — Арк. 85–87.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — Арк. 85.

⁴³ За 9-позиційною шкалою амністовані складають окрему групу девіантів, і належать до VII: «Особи, які не працевлаштувалися після звільнення з ув'язнення». Докладніше див.: Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2007. — № 1 (472). — С. 149–168.

⁴⁴ За даними Олега Бажана, якщо до застосування загальної амністії подібні клопотання надходили до Президії Верховної Ради УРСР поодинокі, то після обнародування відповідного указу їх число зросло до 300–350 на місяць.

⁴⁵ Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року»... — С. 307–308.